

לכתוב, לא רק לזכור, את ההיסטוריה של '67

אלון קונפינו

לתפוס את מהלך הזמן בין זיכרון להיסטוריה: זהו האתגר שמציבה היום מלחמת ששת הימים בפני ההיסטוריון. מלחמת ששת הימים אירעה, כפי שכולנו יודעים, לפני שנים רבות, אבל לא כל מה שהוא עבר נתפס גם כהיסטוריה. המלחמה הזו ניצבת באזור הדמדומים שבין זיכרון להיסטוריה. יש סיבות טובות ומוצדקות להעדר מחקר היסטורי על '67, אבל עתה באה העת להפוך אותה ואת תוצאותיה להיסטוריה מודעת לעצמה, ביקורתית, שמטרתה להבין את העבר ולא להצדיק אותו בשם זהות זו או אחרת. במאמר זה ברצוני להעלות על הכתב מחשבות על איך לכתוב היסטוריה כזאת.

אני פותח באזור הדמדומים שבין זיכרון והיסטוריה של '67. לא קל לחשוב על המלחמה כהיסטוריה: ככזאת יש בה משהו חמקמק, מטריד, ולכן גם מרתק. אולי הזיכרון האישי מפריע לעבודת ההיסטוריון, שהרי הייתי ילד ב-'67 ואני זוכר את המלחמה בירושלים; אבל אינני חושב שזאת הבעיה. (להפך, אני חייב להודות שאני נהנה מאוד לחשוב כהיסטוריון על עבר שבו השתתפתי כילד. זה קורה לי לעתים רחוקות, מאחר שתחומי עבודתי הם תקופות קודמות.) אולי קשה לחשוב על '67 כהיסטוריה מפני שהיומיומי והעכשווי 'נדחפים' ללא הרף להיסטוריה. המציאות שיצרה '67 עדיין אתנו, ואתה השאלות המרכזיות המעסיקות אותנו מאז ועד היום: להחזיר או לא להחזיר? ולמי? ואיך לפתור את שאלת השליטה על עם אחר? המלחמה הזו הייתה לפני זמן רב, אך היא נוכחת בחיינו. היא היסטוריה, אך עדיין ידה בכול ויד כול בה. מדברים על המציאות שיצרה, אך נדמה ששום דבר חדש לא נאמר וכל פרשנות נשאבת מיד לתוך שיח עכשווי ופוליטי. זהו הסבר משכנע יותר: כשחושבים על '67 קשה להשיג את אותה ריחוק שהוא אבן הפינה — אם כי לא פתרון קסמים — לעבודתו של ההיסטוריון. זהו חלק מהתשובה, אבל לא כולה.

* אני מודה לאלון רחמימוב על הערותיו המאלפות. למען שטף הקריאה אני משתמש בלשון זכר.

מה שמטריד במחשבה ההיסטורית על '67 הוא משהו אחר. קשה לחשוב על '67 כהיסטוריה מפני שאין זה ייצוג נפוץ בתרבות הישראלית. כהיסטוריונים אין אנו מורגלים לחשוב עליה כך מאחר שאין גוף ידע היסטוריוגרפי על מלחמת '67 ועל תוצאותיה; ואף כאזרחים לא, שהרי המלחמה והשליטה על עם אחר הם נושאים פוליטיים בחברתנו יותר מאשר נושאים למחשבה היסטורית. כדימויים של העבר הם דומים יותר לאפיונים של זיכרון היסטורי מאשר להיסטוריה. זהו כיוון המחשבה הנכון. כולם חושבים על העבר כל הזמן, אבל לחשוב על המלחמה ועל תוצאותיה בצורה היסטורית זהו תהליך נלמד, שבא רק במאמץ ובכוונה תחילה.

דיון במאפיינים של זיכרון והיסטוריה, וביחס בין השניים, שופך אור על נקודה זו.¹ זיכרון היסטורי הוא דימוי של העבר המבוסס על הסובייקטיביות של ההווה. הוא סלקטיבי מפני שמטרתו העיקרית היא לגבש זהות בהווה, לא להבין את העבר (למשל, דימוי של תקומה לאומית בחג לאומי). הוא עכשווי, יכול לקפוץ מן המאוחר למוקדם, להשתמש בהמצאות ובחצאי אמיתות, ולכן הוא יכול בקלות להיות מטעה, אי רציונלי וחד צדדי. הוא טוב לבניית זהות, אבל ככזה הוא איננו הבסיס הטוב ביותר להבין את העבר. כמובן, זיכרון אינו האופן היחיד של ייצוג העבר שיש לו מגבלות. גם למקצוע ההיסטוריה יש מגבלות בלתי נמנעות בהשגת ידע על העבר, וגם המתודה ההיסטורית היא סובייקטיבית. בין הזיכרון וההיסטוריה יש יחסים הדדיים, לא ניגוד מהותי: היסטוריונים היו, וחלקם הם עדיין, הכוהנים הגדולים של הזיכרון הלאומי. אבל ייעודם הוא לייצג את העבר נכונה בעזרת הכלים של אומנותם. הזיכרון הוא סובייקטיבי ונטול מחויבות לייצג את העבר בדרך אחרת. להיסטוריה, לעומת זאת, יש מחויבות לייצג את העבר נכונה ובאופן ביקורתי. מטרתו של ההיסטוריון, אם לחזור למלחמת ששת הימים, היא להבין איך בנו אנשים בעבר את עולמם ואת ערכיהם, מבלי להיות פרקליט של זהות זו או אחרת. זהו לא ייצוג נפוץ של '67 בחברתנו.

כל זה קרה לפני שנות דור. רוב אזרחי ישראל לא נולדו אז או לא חיו עדיין בארץ. 'החיפושיות' הוציאו את תקליטם סרג'נט פפר. המהפכן צ'ה גואראה נהרג בבוליביה. המחזמר שיער הועלה בהצגת הבכורה. בארץ, 'החלונות הגבוהים' הוציאו את אלבומם היחיד, שהפך מאז לקלאסיקה ישראלית. הפועל תל-אביב זכתה בגביע אסיה לאלופות לאחר ניצחון על קבוצה מאינדונזיה בגמר שנערך בבנגקוק. מרחק השנים בינינו לבין

1 הספרות על זיכרון והיסטוריה היא עצומה וגדלה בהתמדה. לסקירה היסטורית ומתודולוגית ראו, Allan Megill, 'History, Memory, Identity', *History of the Human Sciences*, Vol. 11, No. 3 (1998), pp. 37-62; Kerwin Klein, 'On the Emergence of Memory in Historical Discourse', *Representations*, No. 69 (2000), pp. 127-150; Wulf Kansteiner, 'Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies', *History and Theory*, No. 41 (May 2002), pp. 179-197; Gabrielle Spiegel, 'Memory and History: Liturgical Time and Historical Time', *ibid.*, pp. 149-162

מלחמת ששת הימים שווה (כמעט) לתקופה שבין מלחמת סיני לרצח רבין. לרבים מהאנשים המנהיגים את המדינה, בטר '67 היא המציאות הישראלית היחידה שהם מכירים. רוב האלופים בפיקוד המטכ"ל היו תלמידים בבית הספר העממי. הרמטכ"ל גבי אשכנזי חגג בר מצווה. במילים אחרות: התפנית הדרמטית שהביאה המלחמה, קרי שליטתה של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל בפעם הראשונה ככל עבר הירדן המערבי ועל העם הפלשתיני היושב בו, הפכה לדרך חיים. זו היסטוריה, ומחובתו של ההיסטוריון להוציא את המלחמה מאזור הדמדומים שבין זיכרון להיסטוריה.

מוקד המאמר אינו בשאלות על מקורות המלחמה, על הסיבות לפריצתה או על מהלכה, אלא בניסיון לעמוד על משמעויותיה ותוצאותיה המרכזיות, קרי שליטתה של מדינת ישראל בעבר הירדן המערבי ובעם הפלשתיני. (מילה על טרמינולוגיה: לתיאור קיומה של ישראל בשטחים, אני משתמש בביטוי שליטה בעם הפלשתיני. אין ויכוח שישראל שולטת בעם הפלשתיני בניגוד לרצונו ובאמצעים אלימים. הוויכוח הוא אם זה מוצדק או לא. כשאני משתמש בביטוי '67' ותוצאותיה' אני מתכוון למלחמה ולשליטה על הפלשתינים. ברצוני להעלות רעיונות מספר על כתיבת היסטוריה של מדינת ישראל בתקופה של בטר-'67'. אין כוונתי לקבוע מסמרות, אלא להצביע על בעיות מתודולוגיות ולעמוד על כיווני מחקר אפשריים. המאמר מתרכז בישראל ובמעשיה, ולכן מטבע הדברים חלקם היסטורי של הפלשתינים (ושל ערבים אחרים) מצומצם. במאמר נרחב יותר היה מקום לדון גם בחופש הפעולה ההיסטורי (agency) של הפלשתינים ובמה שנגזר ממנו, קרי משא האחריות הנובע מבחירה בין אפשרויות היסטוריות שונות. לכן אין לפטור את הדיון שלפנינו על הכיבוש בשאלה: 'זמה עם הפלשתינים?' שהרי חלקם אינו מבטל את הדיון בהיסטוריה של ישראל, בחופש הפעולה ההיסטורי שלה, ובמשא האחריות שנובע מההרכים שבחברה, אלה שהלכה בהן ואלה שדחתה.

מלחמת ששת הימים ותוצאתה המרכזית – השליטה על הפלשתינים – אירעה לפני ארבעים שנה, אבל אין עדיין גוף מחקר עשיר העוסק בנושא, ואין זה נושא הקיים בזכות עצמו וכתובנה מרכזית בהבנת ההיסטוריה הציונית ושל המדינה. יש כמובן מחקרים רבים על היחסים הכלכליים, המשפטיים והפוליטיים בין ישראל לשטחים. יש ספרים חשובים על ההתנחלויות, על השלטון הישראלי, ועל השטחים בעקבות אוסלו, וכמובן על המלחמה עצמה.² מקצתם נכתבו בידי היסטוריונים, רובם בידי עיתונאים, סוציולוגים,

2 ראו, למשל, אשר ססר (עורך), שישה ימים שלושים שנה: מבט חדש על מלחמת ששת הימים, תל-אביב 1999; עקיבא אלדר ועדית זרטל, אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל, 1967-2000, אור יהודה 2004; עמי גלוסקא, אשכול, תן פקודה! זה"ל וממשלת ישראל בדרך למלחמת ששת הימים, 1963-1967, תל-אביב 2004; מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה: המערכה ששינתה את פני המזרח התיכון, אור יהודה 2004; הנ"ל, 'מי רצה במלחמת ששת הימים?', תכלת, חוב' 7 (1999), עמ' 41-75; יואב פלד ויגאל לוי, 'השבר שלא היה: הסוציולוגיה הישראלית בראי מלחמת ששת הימים', תיאוריה וביקורת, כרך 3 (חורף 1993), עמ' 115-128; Michael Oren, 'The Revelations of 1967',

גאוגרפים, אנשי מדע המדינה, כלכלנים, ומשפטנים. אלה מחקרים ראויים, אך אין הם מצטברים לכלל גוף מחקרי היסטורי מודע לעצמו, בעל זהות היסטוריוגרפית, זרמים פרשניים, וחלוקה מתודולוגית ותאורטית. ספרו של תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, הוא דוגמה טובה לכך. הספר מתאר בפירוט רב את קורותיה של אותה שנה בישראל מהבחינות הפוליטית, התרבותית והחברתית. בטיפול בנושא יש משהו ראשוני. הספר והעובדה שהפך לרב מכר מראה שציבור רחב צמא לספרים רציניים על התקופה. מבחינת כתיבת ההיסטוריה הספר מראה כמה עבודה עוד יש לעשות: הוא סוקר יותר מאשר מנתח את התהליכים ומשמעותיהם, ובהצלחתו הוא מראה עד כמה נמנעו היסטוריונים מלטפל בנושא.³

יש לכך כמה סיבות ברורות ומוצדקות. העדר המחקר על '67 אינו מפתיע, משום שיש להדגיש את הזמן הנחוץ לעיבוד רעיונות ולחשיבה על הנושא. כדי לשמש נושא למחקר העבר צריך קודם כולל להפוך להיסטוריה. קשה היה לחשוב על ההיסטוריה של '67 ותוצאותיה בעשורים הראשונים לאחר המלחמה. אבל כיום, לאחר ארבעים שנה, אין זה נכון יותר. העשור הראשון למלחמה, עד עליית הליכוד לשלטון, הוא לבטח עבר שאפשר לחקור באופן היסטורי. לשם כך יש צורך בארכיונים. מסמכים מדיניים נחשפים בישראל לאחר שלושים שנה, והם נגישים לציבור; מסמכים צבאיים – לאחר ארבעים שנה ויותר. אולם כפי שנראה, אפשר לכתוב היסטוריה מעולה של התקופה גם בלי מסמכים רשמיים. נושאים בהיסטוריה תרבותית נשענים על מגוון מקורות נרחב, ואין צורך לחכות לפתיחת ארכיון זה"ל כדי לחקור אותם, אם כי צעד כזה יעזור כמובן. אפשר להשתמש בראיונות, במכתבים וביומנים, בחומרים ויזואליים כמו גלויות, פלקטים ומודעות, כרטיסי שנה טובה, נוסף על חומר רב שקיים מספרות משנית, ממסמכים רשמיים, מעיתונות או מספרות מקצועית (למשל, של פסיכולוגים שעובדים עם מטופלי טראומה ישראלים ופלשתינים). כמו כן יש למקם את העדר המחקר על '67 בפרספקטיבה היסטוריוגרפית רחבה יותר. מבחינה זו, בעשרים שנה האחרונות עמדה שנת '48 במרכז המחקר, ולא בכדי. רק עתה מתחילה להצטבר כתיבה היסטוריוגרפית משמעותית על מלחמת '48, על אירועיה, על סיבותיה, ועל מה שאירע בעקבותיה. ומאחר שמרב תשומת הלב ניתנה לבעייתיות של מלחמת '48, ולשאלת מקומה בהיסטוריה של הציונות ושל ארץ ישראל, מלחמת '67 לא הפכה עדיין לנושא משמעותי. חשיבה על ההיסטוריוגרפיה של '48 עוזרת לחדר את מקומה ההיסטוריוגרפי של '67. בשנות התשעים ניטש ויכוח בין אלה שנקראו 'ציונים' ל'פוסט-ציונים'. זה היה ויכוח חשוב שגרם לחשיבה חדשה על בעיות ישנות ולהעלאת בעיות היסטוריות שהודחקו. מה שמעניין לציין בענייננו הוא שמקומה של מלחמת ששת

New Research on the Six Day War and Its Lessons for the Contemporary Middle East', *Israel Studies*, Vol. 10, No. 2 (2005), pp. 1-14

תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, תל-אביב 2006. 3

הימים ותוצאותיה היו שוליות לחלוטין בוויכוח. אפשר לראות זאת בשלושה קובצי מאמרים חשובים: ציונות: פולמוס בן-זמננו, בעריכת פנחס גינוסר ואבי בראלי, בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, בעריכת יהיעם ויץ, ותשובה לעמית פוסט-ציוני, בעריכת טוביה פרילינג.⁴ הספרים מכילים עשרות מאמרים, ואין בהם אחד שדן במלחמה ובכיבוש באופן היסטורי. ויץ מציין זאת בהקדמתו: 'בקובץ שלפנינו עניין מלחמת ששת הימים עולה מעט מאד פעמים'.⁵

כמובן שהכיבוש היה חשוב למתדיינים, ואילו הקרואים פוסט-ציונים לבטח תרמו רבות למודעות הגוברת למקומו המרכזי של הכיבוש בחברה ותובנות לניתוחו כהיסטוריה. אולם הפרספקטיבה של שני הצדדים נתנה עדיפות לנושאים אחרים. זה היה ויכוח שבמרכזו עמדו מצד אחד שאלת הסיבות והמקורות למדינה (origins) ומצד שני שאלת תוצאותיה (outcomes). מצד אחד הדיון נסב על 48' – על מלחמת העצמאות ועל הנכבה; מצד שני הוא נסב על השאלה איזו דמות יש לתת למדינה בעתיד – מדינת כל אזרחיה או מדינה יהודית. בין הדיון במקורות המדינה (דיון נרחב עסק בשאלה אם נולדה בחטא או לא) לעתידה, הניסיון והחוויה של הישראלים בשטחים אחרי 67' הלכו לאיבוד. לרבים מהמשתתפים בוויכוח 48' הייתה הציר הפרשני העיקרי: הכול נסב ממנה. אלה שהאמינו כי ישראל נולדה בחטא ראו בכיבוש רק פרק נוסף במדיניות ציונית של דיכוי הפלשתינים. אלה שראו את תפקידם כשומרי החותם של הזהות הציונית ראו בכיבוש רק פרי באושים לא הכרחי של מלחמה מקרית שנכפתה על ישראל. כך או כך, 67' לא הייתה חלק חשוב בוויכוח, אם כי הדיון בין שתי האסכולות ונגזרותיו הוא בסיס מרכזי לפיתוחו של גוף מחקרי העוסק בניסיון ובחוויה של ישראל בשטחים.

התרומה של ההתדיינות ההיסטוריוגרפית הזו על 48' הייתה – ועדיין הינה – מכרעת להבנתנו את ההיסטוריה של מדינת ישראל. לאחרונה שנות החמישים הם מושא חקירה חשוב גם כן,⁶ כך שמלחמת ששת הימים עומדת בפתח כנושא הגדול הבא.⁷ איך, אם כן, לחשוב על 67' ועל התקופה הבתר מלחמתית כהיסטוריה? המטרה אינה להוכיח את עוולות הציונות או לחלופין להצדיק את תקומת ישראל בארצו. זה איננו תפקידו של ההיסטוריון. על ההיסטוריון להעלות תובנות על הדרכים שבהן בנו אנשים בעבר

4 פנחס גינוסר ואבי בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן-זמננו, קריית שדה-בוקר 1996; יהיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, ירושלים 1997; טוביה פרילינג (עורך), תשובה לעמית פוסט-ציוני, תל-אביב 2003.

5 ויץ, 'מבוא', בתוך: בין חזון לרוויזיה, עמ' 26.

6 למשל, הלל כהן, ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל – סוכנים ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות, ירושלים 2006.

7 דוגמה למחקרים שנערכו לפני שנים מספר הם מאמריה המצוינים של אדריאנה קמפ, 'The Frontiers Idea on Borders in Post-67 Israel', *Geography Research Forum*, No. 19 (1999), pp. 78-97; 'הגבול כסדרה יוצרת של תרבות ופוליטיקה', תיאוריה וביקורת, כרך 18 (אביב 2001), עמ' 199-206.

את עולמם ואת אמונותיהם. המטרה היא להאיר איך בני התקופה הבינו את עולמם, איך הם פעלו בו, פירשו אותו והצדיקו אותו, וגם איך הם שיקרו ומשקרים לעצמם על העבר ועל מעשיהם בו. על היסטוריה כזאת לחקור, אך גם ללכת מעבר לנושאים של מנהיגים, מפלגות, ארגונים פוליטיים ואידאולוגיה; מטרתה היא לעמוד גם על שאלות של תרבות וזיכרון, על הדרך שבה אנשים בנו דימויים על מנת להבין את העולם ולפעול בו – דימויים של מולדת ועבר, של פרט וחברה, של תשוקה ומיניות, של הרג ואלמוניות, של צדק ויושר. במילים אחרות, עלינו לחקור את התקופה ככל תקופה אחרת. עבודה כזו כבר נעשית בכיוונים הללו בידי דור צעיר של חוקרים. יש לתת לה זהות היסטוריוגרפית, מתודולוגית ופרשנית ברורה כפריצת דרך בהבנת ההיסטוריה של ישראל.

היסטוריה תרבותית של '67' ושל התקופה הבתר מלחמתית חייבת להתמקד בשינוי הדרמטי שהביאה המלחמה לחברה הישראלית, כלומר לכתוב את ההיסטוריה של שליטת ישראל בשטחים. כמובן, ישראל שלטה בערבים לפני '67. קום המדינה הפך באופן ישיר או עקיף ערבים רבים לפליטים. מאות כפרים ערבים נהרסו בתוך ישראל, והממשל הצבאי בוטל רק תקופה קצרה לפני המלחמה. עם זאת אינני חושב כמו היסטוריונים מסוימים (פוסט-ציונים) ש-'67' הייתה המשך ישיר ל-'48' מבחינת השליטה על הערבים. לפני '67' הערבים היו אזרחי ישראל וגם אם הופלו באופן שיטתי הם היו חלק משיטה דמוקרטית שבמהותה יש אפשרות לשינוי. ערביי השטחים, לעומת זאת, לא הפכו לאזרחי ישראל, אבל גם לא הורשו ליהנות מהזכות האוניברסלית של הגדרה העצמית. עם זאת, אינני מסכים גם עם הפרשנות של היסטוריונים אחרים (ציונים), המציגים את מדיניות השליטה בשטחים כפרי המקרה ואת ישראל כקורבן הנסיבות (יש פרשנויות אחרות לציונות, אך לא זה המקום לדון בהן).

מול גישות אלה אני מדגיש פרשנות המשלבת שני יסודות. מצד אחד יש לעמוד על אפשרויות הפעולה הרבות אחרי המלחמה. בני התקופה היו מודעים להן ודיברו בהן רבות. מצד שני, אפשרות אחת קרמה עור וגידים על ידי הישראלים, ולא מחוסר בריחה או מהיותם קורבנות: מדיניות ישראל כלפי הפלשתינים בשטחים יצרה במתכוון עם ללא זכויות, תוך שליטה על הטריטוריה. זו מדיניות שעברה שינויים רבים, ממדיניות הגשרים הפתוחים עד לבניית חומת ההפרדה, אך עד היום לא השתנתה או הועמדה בספק ממשי מחוץ לפעם אחת (הסכם אוסלו ונגזרותיו). ברצוני להאיר פרשנות זו על ידי העלאת ארבע בעיות מרכזיות לכתובת ההיסטוריה של התקופה: החיבור בין מדינת ישראל לשטחים; היחס בין נסיבות ומקורות מחד גיסא לקיומו של דפוס היסטורי משמעותי מאידך גיסא; מקומה של ההיסטוריה של הזיכרון בהבנת התקופה; ומקומו של ההיסטוריון בכתובה על נושא כה טעון, עכשווי, ובעל משמעויות פוליטיות ומוסריות מיידיות.

נקודת המפתח הפרשנית לכתובת ההיסטוריה של בטר '67' צריכה להיות שההיסטוריה של החברה והתרבות הישראלית מחד גיסא וההיסטוריה של השליטה בשטחים מאידך גיסא הן אחת. אי אפשר להפריד ביניהן או לכתוב כל היסטוריה בנפרד. תפקידו של ההיסטוריון

להסביר איך קשורות שתי ההיסטוריות הללו, ובאילו תחומים. ההיסטוריוגרפיה של ישראל לא יכולה לעצור בקו הירוק. זהו מהלך מתודולוגי מכריע, שאינו ברור מאליו. לשווא נחפש ספר היסטוריה של מדינת ישראל שלצד פרקים על העליות, על ההתיישבות, על המלחמות, ועל הפוליטיקה יכול פרק הדין בהרחבה גם בשליטה בשטחים, בהקמתו ובביסוסו של משטר כיבוש שהלך ונעשה אכזרי עם השנים. אין אני מתכוון לאזכור קצר ושטחי; זה קיים כמובן. אני מתכוון להיסטוריה מקיפה שמבטאת גישה פרשנית ולפיה אי אפשר להבין את ההיסטוריה של מדינת ישראל לאחר 67' בלי ההיסטוריה על שליטתה בעם הפלשתיני. כשם שאין להבין את ההיסטוריה של אנגליה ללא זו של סקוטלנד, את ההיסטוריה של פרוסיה ללא זו של גרמניה, את ההיסטוריה של צרפת ללא ההיסטוריה שלה באלג'יריה, או את ההיסטוריה של בריטניה ללא ההיסטוריה שלה בהודו. כמובן, אפשר להבין בעיות פרטניות בהיסטוריה הבריטית, למשל, ללא התייחסות להודו (לדוגמה, 'מדיניות החינוך היסודי בניוקסל בשנות השלושים של המאה העשרים', וגם בעיה זו יש שהושפעה מההדריות של המדיניות והניסיון הקולוניאלי), אך לבטח אי אפשר להבין שאלות כלליות יותר ודפוסי יחסים פוליטיים, כלכליים, תרבותיים וצבאיים בשנות השלושים תוך התייחסות אקראית בלבד להיסטוריה של בריטניה בהודו בפרט ולאמפריה בכלל.

במילים אחרות, גישה זו דוחה את ראיית הכיבוש כתופעה שבמהותה היא חיצונית להיסטוריה של המדינה מ-67', קרי כתופעה הנטועה במקורות גרידא, בנסיבות הבינלאומיות האזוריות, בעקשנות הערבים, או בתכונה הפלשתינית לכאורה להחמיץ כל הזדמנות היסטורית ראויה. כשם שאין להבין את הדמוקרטיה הישראלית, את מקומו של בית המשפט העליון, את חופש העיתונות או את מדיניות החינוך היסודי כתופעות שבמהותן הן חיצוניות להיסטוריה של המדינה, כך אין לראות את הכיבוש ככזה מאחר שהפך לדרך חיים. הכיבוש והדמוקרטיה הם בשר מבשרה של ישראל; שניהם פרי החברה ולכן נתונים לשינויים. גם דרך חיים אפשר לשנות, וכשם שיום אחד אולי יוחלט להפסיק את הכיבוש, כך אולי יוחלט יום אחד לבטל את הדמוקרטיה. אך דרך חיים אינה דבר שבמהותו הוא חיצוני להיסטוריה של המדינה: לא יכולה להיכתב היסטוריה ראויה לשמה של ישראל בלי היסטוריה ראויה לשמה של הכיבוש והשפעתו על כל תחומי החיים.

מהלך כזה יעמוד בין השאר על הגורם האנושי לסיפור של ישראל בשטחים – של הישראלים ושל הפלשתינים. היסטוריה כזו תחליף את הזיכרון הסלקטיבי של הכיבוש, את הדיונים האבסטרקטיים לפעמים על 'ציונות' ו'פוסט-ציונות', את המחקרים המופשטים לפעמים על 'שיח' ו'שליטה', ואת ההיסטוריה הרואה את מטרתה לשמש הכוהנת הגדולה של הציונות. היסטוריה כזאת תעמוד למשל על ההשפעה ההדרית של ישראלים ופלשתינים ביצירת סמלים ורעיונות. איך דימו לעצמם אלה את אלה? מה היו פנטזיות הכיבוש של הישראלים לאחר 67' ואיך השתנו? איך הושפעו פנטזיות אלה מדימויים

ומסמלים מהתרבות היהודית והישראלית, ואיך מתוך החוויה היומיומית של המפגש עם האחר הפלשתיני?

לתפוס את הגורם האנושי פירושו לכתוב היסטוריה של חיי היום-יום של הנכבשים ושל החיילים. איך משפיעה חוויית השליטה על דימויים ועל פרקטיקות חברתיות ופוליטיות בחברה הישראלית? איך סיפרו ומספרים הישראלים לעצמם את סיפור השליטה המתמשכת על עם אחר, ואיך הצדיקו אותה משיח לוחמים ועד היום? פירושו גם לחקור את ההיסטוריה של האלימות, שרק בזכותה מתאפשרת השליטה בשטחים. זהו טאבו בחברה הישראלית. חברות מסרבות להאמין שחייליהן נוהגים באלימות באופן קבוע, ואולי אפילו נהנים מכך. האלימות כנגד הפלשתינים הפכה לדרך חיים ולהרגל: דורות של ישראלים נקטו דרך זו. איך משפיעה האלימות הממושכת בשטחים על דימויים תרבותיים ועל פרקטיקות חברתיות? אילו טראומות היא גורמת לאילו ישראלים, ואיך היא קשורה עם פנטזיות מיניות?

מלחמת 67' לא הייתה פרי תכנון מוקדם של ישראל או של מדינות ערב, אך השפעותיה הן ארוכות טווח. שליטתה של ישראל בכל עבר הירדן לא תוכננה מראש, אך הכיבוש כתוצאה המרכזית של המלחמה עודו קיים. עולה לכן שאלת היחס בין נסיבות ומקריאות מחד גיסא לקיומו של הפוס היסטורי משמעותי מאידך גיסא. בכתובת ההיסטוריה של 67' יש להדגיש את האפשרויות הטמונות בתקופה שלאחר המלחמה. הכול היה פתוח לגמרי, אף אחד לא ידע את העתיד, ואף אחד לא ידע כמה זמן ישראל תישאר בשטחים. היו תכניות שונות: ארץ ישראל השלמה, החזרת השטחים, או המתנה לטלפון מחסיין. יש לתפוס את אותו רגע תרבותי של חוסר הידיעה, אבל גם את התהליך שבו חוסר הידיעה הופך לזמניות, והזמניות למשהו קבוע. על ההיסטוריון לתפוס את ריבוי הזמנים החברתיים ששררו אז. ואין זאת שאי ידיעה הוחלפה בסדר כרונוולוגי קבוע בזמניות שהוחלפה בקביעות. אנשים חושבים על עולמם באורח הרבה יותר כאוטי. מלכתחילה שררו בחברה הישראלית כל הדעות בעת ובעונה אחת לגבי השטחים. השאלה היא מתי ואיך ארעיות הכיבוש הפכה להשלמה, ואיך זה התבטא מבחינה תרבותית וסמלית.

אבל לא מספיק לטעון לאפשרויות הטמונות בהיסטוריה בבחינת 'הכול נתון והרשות נתונה'. בשיח של היום, כל ההיסטוריונים תומכים בכך. אף אחד לא תומך בריש גלי בטיעון דטרמיניסטי (אף על פי שמתחת לפני השטח יש טיעונים כאלה). לכן הטענה שהיו אפשרויות רבות טמונות בהיסטוריה של בטר 67' מסבירה בעצם מעט מאוד, ועלולה לשמש, במודע או לא, כסות לחקירה אמיצה של העבר. השאלה ההיסטורית החשובה אינה רק אילו אפשרויות התפתחות שונות היו קיימות לאחר 67', אלא גם איזו אפשרות הפכה לממשות היסטורית. במילים אחרות, איך ולמה נעשה הכיבוש לדרך חיים מ-67' ועד היום? החברה הישראלית קיבלה בהסכמה כללית, מחוץ למיעוט קטן, את הצדקה ליצירתה של עם ללא זכויות, בין שזו הצדקה אקטיבית ('הארץ הובטחה לנו על ידי ה' והכול מוצדק מוסרית') או פסיבית ('זה לא ראוי, אך מה לעשות, אין ברירה'). הצדקה

זו מצטרפת בהצלחה לזהויות שיש להן מעט מן המשותף: חילוניים ודתיים, צפוניים ודרומיים, ימניים, אנשי מרכז ואפילו שמאליים מסכינים עם הכיבוש. כוונתי היא שיצירת עם ללא זכויות אינו נושא שמשנה סדרים תרבותיים ופוליטיים. אילו דימויים יצרו את ההסכמה הזו?

לראות את השליטה בשטחים כאפשרות שהתממשה – אבל שלא חייבת הייתה להתממש – פירושו להטיל ספק בשתי פרשנויות רווחות הקשורות זו לזו. האחת היא על זמניות השליטה של ישראל בשטחים, והאחרת על כך שישראל החליטה שלא להחליט בנוגע לשטחים. בפרשנויות הללו יש סכנה שההיסטוריוגרפיה של '67 ותוצאותיה תשכפל את הוויכוח הפוליטי בארץ – אם להחזיר או לא להחזיר, ואיך לשלוט בינתיים בשטחים – במקום לנתח אותו באופן ביקורתי. עלינו לנתח את המשמעות והתוצאה של דימויים אלה. אלה הם דימויי זמן שמטרתם להחזיק באשליית הזמניות, תוך כדי עשיית מעשים שמשמעותם היא ההפך מכך, על מנת להרחיק את העול המוסרי של המעשים. כדי להבין את ישראל אחרי '67 צריך להקשיב לא רק למה שנאמר, אלא גם למה שנעשה מתחת למילים ומעבר להן. המילים לפעמים מטעות ולפעמים מטרותן להטעות. יש לנתח אותן כדימויים וכסמלים בחברה ולא כאמיתות חצובות בסלע.

אין בהיסטוריה מצב זמני של ארבעים שנה. מבחינה פרשנית, מצב זמני פירושו שהכיבוש הוא פרוזודור המוביל ממה שהיה למה שיהיה, והפרוזודור הוא תמיד שולי. מבחינה מתודולוגית התוצאה היא שלא מסתכלים על מה שקורה בשטח, אלא רואים את מה שקורה כמוביל לדברים החשובים באמת. אבל בינתיים אנשים חיים, יש להם תכניות, שאיפות וחלומות, הם עושים ומשנים את ההיסטוריה. ישראל שינתה את המצב בשטחים מיד עם כיבושם ועד היום. על ההיסטוריון לעמוד על המשמעות של כל זה, כלומר של החיים שנחיים בזמן שאחרים מדברים על זמניות. השאלה היא לא אם ישראל מתכוונת להחזיר או לא, אלא מה נעשה.

ומה פירוש לא להחליט במשך ארבעים שנה? במסגרת אי ההחלטה הזאת ישראל קיבלה החלטות ברורות מיד לאחר המלחמה. כך למשל גוש עציון יושב מיד לאחר המלחמה, ושישה חודשים לאחריה כבר היו בשטחים עשר נקודות התיישבות. רשות הגנים הלאומיים ושמורות הטבע כללה את השטחים כבר לפני סוף יוני 1967. ב-12 בנובמבר הוחלט על ביטול הקו הירוק. ולצורך בניית מה שייקרא 'רמות אשכול', הופקעו בירושלים 3,200 דונם שליש בבעלות פרטית של פלשתינים. אלה החלטות חשובות, ורבות נוספו להן עם השנים. ניתוח מדיניות ישראל בשטחים אינו צריך להתבסס על דיכוטומיה בין סיפוח מחד גיסא והחזרת השטחים מאידך גיסא, אלא על רצף של החלטות קטנות, לעתים מקריות ולעתים לא, שמיתוספות לכלל דפוס היסטורי משמעותי. הדפוס המשמעותי הזה הוא הפיכת הפלשתינים לעם ללא זכויות, וקבלתה הגורפת של מדיניות זו (מחוץ למיעוט קטן) בחברה הישראלית.

בבסיס היסטוריה כזאת עומד הרעיון המרכזי של שלילת המהותנות (essentialism) של הציונות, כלומר לציונות אין אופי 'אמיתי', אין לה מהות שאינה ניתנת לשינוי ושקובעת את אופיה מאז ולתמיד, אלא היא משתנה עם הקונטקסט ההיסטורי. גדי טאוב מבסס את ספרו האחרון, המתנחלים, על הטיעון שיש 'ניגוד בין המפעל המשיחי של המתנחלים לבין המפעל הציוני כולו'.⁸ כך הופכת ההתנחלות בשטחים לניגודה של הציונות ה'אמיתית'. אין זו הדרך הנכונה להבין תנועות לאומיות. לאלה אין מהות בלתי ניתנת לשינוי או אופי אידאולוגי אמיתי, אלא הן יכולות להתפתח בכיוונים שונים, וכולם יהיו 'אמיתיים' באותה מידה. כך למשל התנועה הלאומית הגרמנית הייתה גם ליברלית, גם אוטוריטרית, גם נאצית וגם קומוניסטית. כל הביטויים הללו היו 'אמיתיים' באותה מידה. 'המפעל המשיחי' אינו מנוגד לציונות יותר מ'המפעל הדמוקרטי' (המונח נשמע מוזר מפני שהשילוב של ציונות-ישראל-דמוקרטיה הפך לנורמטיבי). אין להוציא מתוך המפעל הציוני את אותם חלקים לא אנושיים שלא נעים לזכור אותם. גישתו של ההיסטוריון צריכה להיות שונה, קרי לעקוב אחר התפתחות הציונות להיכן שהדרך הזאת תוביל, להיכן שהציונים עצמם יובילו אותה. לציונות אין מהות, היא משתנה עם הזמן. מכאן שהשאלה המרכזית העולה בהקשר זה היא איך קרה שדמוקרטיה וכיבוש התערבבו זה בזה מאז 67' בהצלחה כזאת? איך נעשתה הפיכתו של עם ללא זכויות לדרך חיים תוך מערכת הצדקות וצידוקים מוסריים ותועלתניים? זו הציונות בארבעים שנה האחרונות. היא איננה מעשי ידיהם של הערבים, של המעצמות, של כוח עליון, או של נצח ישראל, אלא של הדורות הישראליים שחיו מאז. בפרפרזה על משפט הפתיחה של ספרו של צ'רלס דיקנס בין שתי ערים, ניצחון מלחמת ששת הימים היה הזמן הטוב ביותר, אבל הוא הוציא מהחברה הישראלית את הרע ביותר. עם זה צריך לחיות, ואת זה צריך להסביר.

אחת הדרכים הטובות ביותר להעביר את 67' מאזור הזיכרון לאזור ההיסטוריה היא לכתוב את ההיסטוריה של הזיכרון של המלחמה ותוצאותיה. כך, למשל, בשנים שלאחר 67' יש כתיבה מסיבית על המלחמה – ספרי היסטוריה, זיכרונות, הגיגים, אלבומי ניצחון או חוויות חיילים – שמעצבת את זיכרונה. ביחס לספרי ההיסטוריה, יש לעמוד על איכותה של כתיבה היסטורית זו, על משקלה בפרספקטיבה היסטורית ובשירות המחקר האקדמי העכשווי, ובייחוד על מקומה בהבניית תרבות הזיכרון של המלחמה.⁹

8 גדי טאוב, המתנחלים, תל-אביב 2006, עמ' 23.

9 ראו, למשל, את הספרים הבאים המבוססים על מחקר: שבתי טבת, קללת הברכה, ירושלים תש"ל; הנ"ל, חשופים בצריח, ירושלים תשכ"ח; שמואל שגב, סדין אדום, תל-אביב 1968. המלחמה הביאה לפרץ של ספרים על מקומה בהיסטוריה היהודית והישראלית. ראו, למשל, ג' קורנפלד (עורך), מלחמת הגאולה והשלום, תל-אביב 1967; יונתן רטוש, 1967 ומה הלאה, תל-אביב 1967. הספר הקלאסי על חוויות החיילים הוא כמובן אברהם שפירא (עורך), שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות, קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, תל-אביב תשכ"ח. ראו גם Dan Laor, 'The Last Chapter: Nathan Alterman and the Six-Day War', *Israel Studies*, Vol. 4, No. 2 (1999), pp. 178-194

ברצוני להעלות כמה נקודות למחשבה על זיכרון הכיבוש (בעודי משאיר את זיכרון המלחמה עצמה לדיון אחר), כלומר על דימויי הכיבוש ועל הדרכים לזכור את ההיסטוריה שלו. זיכרון הכיבוש קיים גם אם ההיסטוריה שלו עדיין לא נגמרה. כמובן, זיכרון זה, כמו כל זיכרון, ישתנה בעתיד עם התמורות הפוליטיות, ויושפע רבות מהדרך שבה יימשך הסכסוך ומהדרך שייגמר, אם בכלל. אך החוויה ההיסטורית המיוחדת של שליטה על עם אחר, בין שנראתה כאתחלתה דגאולה או כמאירה מוסרית יצרה מיד דימויים, קישורים לעבר היהודי ולהווה הישראלי. במשך ארבעים שנה נוצרו דפוסי ייצוג של הכיבוש (בספרות, באמנות, בשפה הפוליטית והיומיומית, בכתביה על העבר בעיתונות ובקרב חוקרים) שמטרתם לתת לו משמעות, למקם אותו בהיסטוריה היהודית והישראלית, ובייחוד למצוא לו הצדקות (היסטוריות, מוסריות, פוליטיות) שימחקו את האחריות האישית והקולקטיבית למעשי הדיכוי.

משמעות זיכרון הכיבוש בולטת במיוחד לנוכח עידן הזיכרון הנוכחי. אנו חיים בתקופה של זיכרון ושל חרטה בגין אירועי עבר מודחקים.¹⁰ הטלטלה הגדולה של מלחמת העולם השנייה מצויה במקרים רבים במרכז זיכרונות מסוג זה, אם כי אין היא המוקד ההיסטורי היחיד. התנצלויות על רדיפת היהודים הביעו הכנסייה הלותרנית האוונגלית באמריקה (1994), הוותיקן בהצהרת 'אנו זוכרים' (1994) וההגמונים הצרפתים ב'הצהרת החרטה' (1997). 'ועדות אמת' לחקר משטרי העבר ופשעיהם הוקמו כחלק מתהליך הדמוקרטיזציה באמריקה הלטינית, במזרח אירופה ובדרום אפריקה. ממשלת ארצות הברית התנצלה בפני האמריקנים-היפנים שנכלאו במהלך המלחמה, ובמקביל נמשך הפולמוס המסעיר את הרוחות בשאלה אם לצאצאי העבדים מגיעים התנצלות ופיצויים. הנחת היסוד בכל המקרים הללו היא שעבר לא נעים אשר הוסתר, נשכח או הודחק, שב עתה ותובע את מקומו הראוי לו בנרטיב הלאומי ובדרמה ההיסטורית. הציביליזציה שלנו, במיוחד מאז 1945, מבוססת כיום על כמה הנחות זיכרון שמקורן חדש בתכלית: שלאומות יש עבר המצריך הסתרה; שרגשי אשם וטראומה לאומיים אכן קיימים, ושיש שהעבר חוזר ורודף את הקולקטיב הלאומי; ושמן הראוי להתייחס אליו, למעשה חובה להתמודד עם העבר ולהסכין עמו.

החברה הישראלית מאמצת את עקרונות הזיכרון הללו כקורבן של מה שנחשב כמקרה הזיכרון הפרדיגמטי של המאה העשרים, השואה (לענייננו פרטי הפרטים של הוויכוח על ההתמודדות הגרמנית ושל עמים אירופים אחרים עם השואה אינם מעלים ואינם מורידים; חשוב רק עצם הוויכוח, חשובה העובדה שתבותנו מאמינה כי על האומות מוטל להודות בעברן, וכי לא יוכלו לברוח ממנו). אך אין בהיסטוריה מונופול על זהויות, ואין מניעה שקורבן דהיום לא יקרבן בעצמו מחר. זהות אחת יכולה להתקשר להיפוכה

המוחלט. לפיכך באופן פרדוקסלי, עקרונות הזיכרון שנתנו לגיטימציה ותהודה לזהות הישראלית המוצדקת של קורבן השואה מאירים גם שני עִבְרִים נוספים שבהם מקומו של הישראלי שונה בתכלית: הנכבה והכיבוש. אלה הם עבריים אשר ישוּבו ויתבעו את מקומם הראוי בנרטיב הלאומי, שיחזרו וירדפו ויחייבו התמודדות והסֶכְנָה. אי אפשר לברוח מהם, ונוכחותם בזיכרון הישראלי היא מרכזית ואינה ניתנת למחיקה (גם אם אינה דומיננטית כעת). זאת לא מפני שהגויים אנטישמיים, הפלשתינים רוצים להשמיד את המדינה, והאנטי־ציונים מרימים ראש – אם כי ייתכן שכל אלה נכונים, שכן כל זיכרון הוא גם יציר פוליטי – אלא מפני שתרבות הזיכרון בת זמננו רגישה לטרגדיות לאומיות ולעבריים מכוננים בעלי צביון מוסרי.

נראה שכזיכרון הנכבה נוכחת יותר מהכיבוש בחברה הישראלית, מסיבות שונות. זהו זיכרון על מעשה שהיה ונגמר, והאחריות לו מוטלת על אנשים שרובם כבר אינם חיים. דווקא זיכרון הכיבוש מורכב יותר. אף על פי שאין מניעה לכתוב היסטוריה של דימויי הכיבוש, הרי שזהו עבר המעורב בהווה. שום דבר עוד לא גמור, והאחריות למעשים אינה רק סיפור מן העבר, אלא הוויה יומיומית. נראה לי שמסיבות אלה הכיבוש הוא בעיה יותר קריטית מהנכבה מבחינת הזיכרון והכתיבה ההיסטורית. כמו כן, ההכרזה על עצמאות המדינה שלוש שנים לאחר השואה מאפילה ומעניקה משקל נגד מוחץ לנכבה גם לישראלים שהפנימו את הטרגדיה הפלשתינית של '48. אך להסכין היום עם הכיבוש פירושו עימות חריף והטלת ספק באמונות המקודשות ביותר של הזהות האישית והקולקטיבית: ישראל כדמוקרטיה, מוטיב הקורבנות בהיסטוריה היהודית, מוטיב הרחמנות בקרב בני ישראל, 'אהבת לרעך כמוך', או האמונה האישית ש'אני בחור טוב, ממש בן אדם, אינני נוהג באלמות, ואני מכבד את זכויות הזולת'.

מטרת הדיון אינה להשוות בין הנכבה לכיבוש, אלא להרגיש שאותם עקרונות זיכרון שתרמו להבניית דימוי הקורבן של זיכרון השואה יפעלו גם להבניית דימוי המקרבן בזיכרון הכיבוש. אין זה ששני האירועים זהים, או ששניהם צריכים לדור בכפיפה אחת, אלא ששניהם עוסקים בזיכרון לאומי מרכזי שאתו יש לבוא חשבון. הכיבוש הוא עבר שעמו יצטרכו הישראלים להסכין, שאותו יהיה צורך להסביר כחלק בלתי נפרד מההיסטוריה שלהם, גם אם היום רובם אינם חושבים עליו במונחים כאלה. הסירוב להכיר בזיכרון הכיבוש, הרחף לדחוק אותו לקרן זוית של ההיסטוריה הישראלית הוא אכן פרק מרכזי בהיסטוריה של הדימויים שלו.

נושא חופש הפעולה של היחיד בזיכרון המלחמה הוא חשוב: איך זוכרים הישראלים את פעולותיהם בשטחים ואת פעולתם על ההיסטוריה? נראה לי, ואני מעלה זאת כהיפותזות עבודה, שפעולת החייל הישראלי הלכה ונעלמה ככל שהכיבוש הפך אלים יותר. שיח לוחמים הפך לרב מכר והציג את החייל ככובש נאור ובעל ספקות מוסריות; הוא הוצג כפעיל בהיסטוריה. הכיבוש הפך מאז לייצוג ללא פרצופים, ללא פנים אנושיות, ללא אנשים חיים מאחורי האלימות היומיומית. זהו זיכרון ללא סיבה ותוצאה, ללא פעולה

ואחריות, ללא קונטקסט היסטורי. הוא פשוט קורה; אבל אין לו קשר מוסרי עם ההיסטוריה היהודית, הישראלית, עם החיים בעירנו או עם מישהו שאנחנו מכירים.

נושא אחר הוא הזיכרון של הקורבנות (victimhood), שהפך לאחרונה לאחד מהנושאים החשובים בלימודי זיכרון.¹¹ מחקרים הראו עד כמה הייתה הקורבנות זהות חשובה במאה העשרים. היא אפשרה לאומות לבנות מחדש זהות לאומית שבורה (כמו צרפת לאחר מלחמת העולם השנייה) או להתעלם מאחריות לפשעים (גרמניה כקורבן לאחר 1945). עלינו לשאול באיזו מידה הפך זיכרון הקורבנות למרכזי בדרך שבה החברה הישראלית מסבירה לעצמה את מעשיה בשטחים? נראה לי שזה המצב.

יתרה מזאת, עלינו למקם את הזיכרון של הקורבנות כחלק מהיקום הסמלי של החברה הישראלית בארבעים השנים האחרונות. בישראל, כמו בעולם, חל שינוי בזיכרון השואה בין שנות השבעים להווה: הוא מרכזי ומדגיש עתה קורבנות במקום גבורה. באותה תקופה הכיבוש בשטחים נעשה קשה יותר והרואי פחות. חיילי צה"ל לא היו עוד מבשרי הקידמה לילידים נחשלים, הכיבוש הפסיק להיות נאור, והלוחמים לא שעטו עוד בחולות סיני בקרבות תנועה מהוללים עם בלוריתם המתנפנפת. לא היה שום דבר הרואי בפריצה לבית משפחה באישון ליל כשהתינוקות בוכים, בעיכובה של אישה הרה במחסום במשך שעות בחום יולי-אוגוסט, או בהטלת סגר על מיליוני אנשים כדי שבית ישראל סבא יחגוג את חג החירות. זיכרון השואה הפך מרכזי יותר ובה בעת הכיבוש אכזרי יותר. אין קשר סיבתי בין השניים; הקשר עצמו הוא מקרי (זיכרון השואה הפך למרכזי יותר בארצות רבות, שבהן לא היה כיבוש). אבל על ההיסטוריון לשאול מה הקשר התרבותי בין שני האספקטים החשובים הללו. האם קורבנות השואה עזרה להאפיל על ההיסטוריה הישראלית בשטחים, שבה ישראל היא המטילה שררה באמצעים אלימים? נראה לי, שוב, שזה טיעון מאיר עיניים.

כמוכן, יש דרכים שונות לכתוב את ההיסטוריה של הזיכרון. במאמר קצר זה אי אפשר לעמוד על מורכבות הזיכרון בחברה הישראלית והפולשתנית, על כך שזיכרון אינו מונוליתי אלא להפך, רבגוני, ועל כך שקבוצות שונות בחברה זוכרות באופן שונה אותם אירועים. הזיכרון של '67 אינו קפוא בזמן: הוא דינמי והשתנה בעקבות אירועים שקרו מאז.

ההיסטוריה שציירתי פה היא רק דרך אחת להבין את מלחמת ששת הימים. יש דרכים אחרות חשובות לחקר התקופה, כמו היסטוריה כלכלית למשל. מה שחשוב לפי דעתי הוא

11 ראו, למשל, Bill Niven (ed.), *Germans as Victims: Remembering the Past in Contemporary Germany*, London 2006; Mary Nolan, 'Air Wars, Memory Wars', *Central European History*, Vol. 38, No. 1 (2005), pp. 7-40; Alon Confino, 'Remembering the Second World War, 1945-1965: Narratives of Victimhood and Genocide', *Cultural Analysis: An Interdisciplinary Forum on Folklore and Popular Culture*, Vol. 4 (2005), http://ist-socrates.berkeley.edu/~caforum/volume4/vol4_article3.html, With responses by Robert Moeller and Jay Winter

שנתחיל לכתוב, לא רק לזכור, את ההיסטוריה של המלחמה ותוצאותיה. אבל '67 איננה רק היסטוריה, כפי שכולנו יודעים, היא גם זיכרון ופוליטיקה, ושאלה מוסרית. מהו פה מקומו של ההיסטוריון, אם כן? איך עליו לכתוב היסטוריה של '67? שכן כידוע לכולנו, עבר זה (אם להשתמש במשפט המפורסם על ההיסטוריה של הדרום בארצות הברית, שהתגלגל דרך ויליאם פוקנר וק' ון וודוורד) הוא עבר שעדיין לא עבר.¹² על ההיסטוריון לשלב את שני העקרונות המרכזיים של כתיבת היסטוריה, לפי דעתי: עליו לספר סיפור בעל אמיתות שמעניק ממד אתי להבנת חיינו.

נקודת המוצא של ההיסטוריון צריכה להיות הרצון להבין את העולם של אנשים בעבר: איך הם הבינו את עולמם ולמה הם עשו את מה שעשו. מטרת חקר העבר היא, קודם כול, לא לכתוב על ההיסטוריון עצמו ועל מה שהוא מאמין בו, אלא להבין איך אנשים הסבירו והצדיקו את מעשיהם ואת תפיסת עולמם לעצמם ולאחרים. לשם כך עליו לדחות את הפיתוי לראות את מרכז עבודתו בשפיטת אנשים מן העבר, ובחלוקת ציונים מוסריים למעשיהם. לא מפני שלהיסטוריון אין השקפות מוסריות; יש לו, ומעטים בימינו חושבים שכתובת היסטוריה היא ניטרלית. אלא מפני שאם מרכז עבודתו של ההיסטוריון – השאלות שהוא שואל, המתודולוגיות שבהן הוא משתמש, ולכן הפרשנות שאותה הוא מעלה בסוף – היא לשפוט, הרי שהוא נדון לכפות על אנשים בעבר את ערכיו במקום להבין את ערכיהם. מכאן קצרה הדרך לאנכרוניזם ולהטפות מוסר.¹³ היסטוריונים המחויבים ומסורים מראש

12 'העבר לא מת מעולם. הוא אפילו לא עבר': המשפט מופיע במחזה רקוויאם לנזירה של פוקנר: William Faulkner, *Requiem for a Nun*, New York 1951, p. 92 במקור לא היה למשפט זה כל קשר להיסטוריה של דרום ארצות הברית, אלא הוא לקוח מתמונה שבה פורץ ויכוח על גזר דין מוות שנגזר על אישה שהרגה ילד. קומר ון וודוורד הוא שהשתמש במשפט זה כדי לתאר את הזיכרון הקולקטיבי של הדרום במסה מ'1956 ושמה 'הממד ההיסטורי', שהתפרסמה בהמשך בספרו עול ההיסטוריה של הדרום: Comer Vann Woodward, 'The Historical Dimension', *The Burden of Southern History*, New York 1960, p. 36 תודתי נתונה לסקוט פרנץ' על המידע.

13 ברצוני לתת דוגמה מאירת עיניים מההיסטוריוגרפיה הגרמנית. במשך שנים רבות לאחר שנות השישים השאלה המרכזית במחקר על זיכרון הרייך השלישי בגרמניה שלאחר המלחמה הייתה אם זכרו הגרמנים את פשעיהם ואיך באו חשבון עם עברם. פרשנות זו חיפשה דוגמאות לחרטה גרמנית על פשעי הנאצים, ומאחר שמצאה מעט מאוד גילויים כאלה, טענה בלהט שהגרמנים הרחיקו עבר זה. הטענה הרווחת הייתה ש'דור שלם [לאחר המלחמה] טיפל בנאציזם סוציאליזם באופן של שתיקה קולקטיבית ושכחה גורפת'. זו הייתה גישה מחקרית חשובה. במקור הפרשנות הייתה התייחסות מוסרית כנה לעבר, אבל לשאלה ההיסטורית – אם זכרו הגרמנים את פשעיהם – היו מגבלות רציניות. בעשור האחרון היא הוחלפה בשאלות חודרות הרבה יותר: מה זכרו הגרמנים, איך, למה, ועל ידי מי? בזכות שאלות אלה אנו יודעים היום שהגרמנים לא הרחיקו כלל את העבר הנאצי לאחר המלחמה, שהוא היה קיים בכל תחומי החיים, מפוליטיקה דרך ספרות ועד לתיירות, ושייצוג מרכזי בזיכרון זה היה של גרמניה כקורבן ולא כמחולל. לזכור באופן סלקטיבי אין פירושו להרחיק. לכפות על הגרמנים לאחר המלחמה את הערכים המוסריים על חרטה ומחילה של היסטוריונים בשנות השבעים והשמונים לא הייתה גישה מתודולוגית מאירת עיניים. הציטטה היא מ: Wolfgang Benz, 'Postwar Society and National Socialism: Remembrance, Amnesia, Rejection', *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*,

להשקפה היסטורית המגבילה אותם בתוך סיפר־על הכופה אחדות היסטורית ופרשנית על פני הניסיון האנושי רב הפנים – למשל, האמונה שמהות ההיסטוריה היא מאבק מעמדות שסופה בניצחון הגואל של מעמד הפועלים, או שהיא מאבק גזעים שסופה בניצחון הגואל על היהודים, או, קרוב יותר לענייננו, שמהות ההיסטוריה היהודית היא הציונות וצדקתה – יכתבו על מה שהיו רוצים למצוא בהיסטוריה יותר מאשר על מה שבאמת קרה בה. המחויבות של ההיסטוריה צריכה להיות לדבר על העבר דברים בעלי אמת ובעלי עניין. היא צריכה להעניק, במילותיו של פול ויין (Paul Veyne) 'סיפר בעל אמיתות' (récit véridique). כמובן, ההיסטוריון לא מספר את כל האמת על העבר, ובכל עבודה היסטורית יש משהו זמני; עבודות חדשות מלמדות אותנו עובדות ותוכנות שלא ידענו. סיפוריו תלויים תמיד בתופעות חברתיות ואישיות שמחוץ לתחום המחקר העיוני ולפיכך אין הוא יכול להגיע לנקודת ארכימדס תרבותית, שממנה אפשר יהיה לפרש את העולם 'מבחוץ'. אבל ייעודו של ההיסטוריון, בשונה מאזרחים אחרים החושבים על העבר, הוא לייצג את העבר נכונה בעזרת ראיות ושיטות אימות שהן חומר הגלם של אומנותו. חובתו המובהקת, והבסיס לכל עבודה רצינית, היא הכוונה לייצג את העבר באמת ובישור.¹⁴ לשם מה? כדי להעניק ממד אתי לסיפורים שמלווים את חיינו. מוטל עליו לבקר בקול ובאומץ מחשבות מוטעות על העבר הקיימות בחברה, מושגים שגויים, אשליות ודעות קדומות. ואין זה משנה עד כמה הן קרובות ללבו או אם נעשו מתוך כוונה טובה. אין ביכולתה של ההיסטוריה להבטיח לעצור את הדעות הקדומות המובילות לאי צדק, אבל יש ביכולתה להעניק לנו הגנה וזהות במאבק נגדן. זו מטרת ההיסטוריה.

מנקודת מבט זו היסטוריה תרבותית של השליטה הישראלית בשטחים שאינה משמשת פרקליטה של הציונות, תספר לחברה הישראלית אמיתות חשובות ומטרידות מאוד. זו תהיה היסטוריה מורכבת. ואיזו היסטוריה ראויה אינה כזאת? שני הצדדים עשו מעשים שהשפיעו על מהלך הדברים באופן כזה או אחר. אך נראה לי שזוהי בעיקר היסטוריה שבמרכזה הנחישות הישראלית לקיים את הפלשתינים כעם ללא זכויות (עד כה, זה יכול להשתנות כמובן); זהו הממד האתי העולה מההיסטוריה הזאת. אם תיכתב היסטוריה כזו כפי שהיסטוריה מובחרת צריכה להיכתב, היא תביא לערעור מוסכמות ולהבנה חדשה של העבר הישראלי, ולכן גם של ההווה. זהו הפוטנציאל הרדיקלי הטמון בכתיבת היסטוריה. כי רק ההיסטוריה היא המפתח ההופך בליל רעיונות על העבר להבנה של משמעותו,

Robert Moeller, 'What Has "Coming to Terms with the Past" Meant in Post-World War II Germany? From History to Memory to the "History of Memory"', *Central European History*, Vol. 35, No. 2 (2002), pp. 223-256; יפעת וייס וגלעד מרגלית (עורכים), *גרמניה והשוואה: זיכרון ושיכחה, תל-אביב 2005*.

14 על נושא זה ואמנות ההיסטוריון בימינו ראו, in: Alon Confino, 'The Historian's Representations', in: *Germany As a Culture of Remembrance: Promises and Limits of Writing History*, Chapel Hill 2006, pp. 1-22. תרגום עברי יתפרסם באלפיים.

המפתח לחברות להכיר את זהותן ואת עברן, ולהשיג מודעות וביקורת עצמית. לפעמים אני תוהה אם זאת הסיבה שההיסטוריה של '67 ותוצאותיה עדיין לא נכתבה במקומותינו. עם זאת אני בטוח שזמנה הגיע ואולי היא כבר כאן.